

تنبیه‌الأمّة و تنزیه‌الملّة

بابکان، با متن پهلوی، آوانویسی، ترجمه فارسی و واژه‌نامه‌ها، چاپ بهرام فره‌وشی، تهران ۱۳۵۴ ش؛ پتر کراسلی - هولند، «موسیقی باستانی و شرقی»، در تاریخ جامع موسیقی، چاپ الک رابرتسون و دنیس استیونس، ترجمه بهزادباشی، ج ۱، تهران: آگاه، ۱۳۶۹ ش؛ عبدالقادرین غیبی مراغی، جامع‌الامحان، چاپ تفتی بینش، تهران ۱۳۶۶ ش؛ مسعودی، مروج (باریس)؛ حسینعلی ملاح، فرهنگ سازها، تهران ۱۳۷۶ ش؛ جلال‌الدین همائی، تاریخ ادبیات ایران: از قدیمترین عصر تاریخی تا عصر حاضر، تهران ۱۳۴۰ ش؛ منظومه درخت آسوریک، متن پهلوی، آوانوشت، ترجمه فارسی، فهرست واژه‌ها و یادداشتها از ماهیار نوایی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶ ش؛

El, suppl., s.v. "Tunbūr" (by H. G. Farmer); Henry George Farmer, *Studies in Oriental music*, ed. Eckhard Neubauer: "The evolution of the tanbūr or pandore", Frankfurt on the Main 1986.

/ تنبیرعلی رودگر و سیدعلیرضا میرعلی‌نقی /

تنبوری، علی‌افندی - علی‌افندی تنبوری

تنبوکتو - تمبوکتو

تنبیه‌الأمّة و تنزیه‌الملّة، مشهورترین رساله درباره

مبانی فکری و ابعاد گوناگون حکومت مشروطه، بر اساس نگرش شیعی، نوشته میرزا محمدحسین غروی نائینی^۱ (متوفی ۱۳۵۵) به فارسی. این اثر در ۱۳۲۷ نوشته شده و نام کامل آن *تنبیه‌الأمّة و تنزیه‌الملّة فی لزوم مشروطیة الدّولّة المُشْتَجِیة لِتقلیل الظلم علی أفراد الأمّة و توثیق المُجْتَمَع است* (آقابزرگ‌طهرانی، ج ۴، ص ۴۴۰). هدف از نگارش این کتاب، چنانکه نائینی (۱۳۸۲ ش، ص ۳۸) بصراحت بیان کرده، تنبیه امت به ضروریات شریعت و مبرّا کردن ساخت دین (ملت) از زندقه و الحاد و بدعت (ظلم و استبداد) است.

نائینی از شاگردان مبرّز میرزا حسن شیرازی (متوفی ۱۳۱۲)، آقاسیدمحمد فشارکی اصفهانی (متوفی ۱۳۱۶) و آخوند ملامحمد کاظم خراسانی (متوفی ۱۳۲۸)، و مجتهدی توانا و آگاه به مسائل زمان خود بود (حرزالدین، ج ۱، ص ۲۸۵). هرچند در طرح کلی این اثر ارزشمند، اقتباساتی از دیدگاههای دیگران دیده می‌شود، مؤلف توانسته است با طرح مباحث و ابتکاراتی جدید، چشم‌انداز تازه‌ای از نظریه سیاسی شیعه درباره نظام مشروطه و نفی استبداد عرضه کند و به تقریری نو از آموزه‌های شیعی همت گمارد.

کتاب شامل مقدمه، پنج فصل و خاتمه است. در مقدمه

مقامات - که از ۱۳۳۸ تا ۱۳۴۸ ش ضبط و حدود سی سال بعد از آن در فرانسه تکثیر شده است - در کنار روایات سنت‌گرایانه‌تر و محافظه‌کارانه‌تری از قبیل ضبطهای ۱۳۷۹-۱۳۸۰ ش علی‌اکبر مرادی در پاریس (که با اجازه رسمی و کتبی شیخ خانقاه مبنی بر لزوم ضبط و نگهداری آنها در تاریخ، همراه شده است)، مجموعه‌ای گسترده و قابل تأمل را عرضه می‌کنند. مهمترین این صفحه‌ها عبارت‌اند از: «مسیر عشق الاهی»^۱، «حماسه‌ای روحانی»^۲ از استاد الهی، «موسیقی کردی ایران»^۳ از علی‌اکبر مرادی که برتیب در ۱۹۹۷، ۱۹۹۸ و ۲۰۰۱ در پاریس ضبط شده‌اند.

در این بین، نواخته‌های هنوز منتشر نشده سیدخلیل عالی‌نژاد، آخرین بازمانده از سلسله‌ای عرفانی - هنری قدیمی در منطقه کردستان، بسیار شایان توجه است. در اجرای عالی‌نژاد، سنت قدیم با دریافتهای درخشان فردی و درونی او درآمیخته است؛ اجراهایی برپایه سنت قومی نیاکان و حاوی قدرت نفوذ معنوی او، که هم در قالب تکنوازی هم در قالب جدید مثل گروه‌نوازی و حتی قطعه‌سازی برای تنبور، تجلی پیدا کرده است.

منابع: امیر اشرف آریان‌پور، «سازهای محلی اسلاوهای جنوبی و شباهت آنان با سازهای محلی مشرق زمین»، مجله موسیقی، دوره ۳، ش ۱۰۷ (آبان و آذر ۱۳۴۵)؛ ابن بطوطه، رحله ابن بطوطه، چاپ محمد عبدالمتعم عریان، بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷؛ ابن خردادبه، «قطعه‌ای از رساله اللهور والملاهی»، ترجمه انسر، چاپ حسینعلی ملاح، مجله موسیقی، دوره ۳، ش ۷۴-۷۳ (بهمن و اسفند ۱۳۴۱)؛ ابن خلدون؛ ابن ندیم؛ ابوالفرج اصفهانی؛ اولیا جلیلی؛ بندهش، [گردآوری] فرنیخ دادگی، ترجمه مهرداد بهار، تهران ۱۳۶۹ ش؛ جین جنکینز و بل راوسینگ اولسن، موسیقی و ساز در سرزمینهای اسلامی، ترجمه بهروز وجدانی، تهران ۱۳۷۳ ش؛ خسرو قبادان و ریلک وی، در محمد معین، مجموعه مقالات، به کوشش مهدخت معین، ج ۱، تهران ۱۳۶۴ ش؛ محمدرضا درویشی، دایرة‌المعارف سازهای ایران، تهران ۱۳۸۰ ش - ؛ ژان دورینگ، موسیقی و عرفان: سنت شیعی اهل حق، ترجمه سودابه فضالی، [اصفهان] ۱۳۷۸ ش؛ خلیل عالی‌نژاد، تنبور از دیرباز تا کنون، تهران ۱۳۷۶ ش؛ محمدین محمد فارابی، کتاب الموسیقی الکبیر، چاپ غطاس عبدالملک خنیه، قاهره [۱۹۶۷]؛ هنری جورج فارمر، «تأثیر و نفوذ ایران در تنبیه آلات موسیقی»، روزگار نو، سال ۲، ش ۲ (بایز ۱۹۴۲)؛ همو، تاریخ موسیقی خاور زمین: ایران بزرگ و سرزمینهای مجاور، ترجمه بهزادباشی، تهران ۱۳۶۶ ش؛ مهدی فروغ، «آلات موسیقی قدیم ایران و دیگر کشورهای خاورمیانه»، مجله موسیقی، دوره ۳، ش ۵ (۱۳۳۵ ش)؛ همو، نفوذ علمی و عملی موسیقی ایران در کشورهای دیگر، تهران ۱۳۵۴ ش؛ حسن بن احمد کاتب، کتاب کمال ادب الغناء، چاپ غطاس عبدالملک خنیه، قاهره ۱۳۹۵/۱۹۷۵؛ کارنامه اردشیر

1. *Les chemin de l'amour divin*

2. *A spritual epic*

3. *Musique kurde d'Iran*

دین اسلام است (ص ۳۷-۳۸) و بر همین اساس طرح نظریه مشروطیت، احیای مقتضیات دین حنیف اسلام و تلاش برای برپاداشتن سیاست اسلامی است.

۴) بر مبنای تشخیص عقل سلیم انسانی و شرع اسلام، حکومت امری ضروری است که برای تحقق دو وظیفه اساسی تشکیل می‌گردد. این امور عبارت‌اند از: الف) حفظ حاکمیت و نظام داخلی کشور و تربیت مردم و رسانیدن هر صاحب حتی به حق خود و جلوگیری از تعدی و تجاوز برخی از افراد جامعه به حقوق افراد دیگر. ب) جلوگیری از مداخله و نفوذ بیگانگان و آگاهی از حیل‌های رایج در عرصه سیاست بین‌الملل و تدارک نیروی دفاعی و امکانات رزمی لازم (در اصطلاح دینداران: «حفظ بیضه اسلام» - ص ۳۹-۴۰).

قوانین و مقرراتی که برای تحقق این دو وظیفه به کار گرفته می‌شود، «احکام سیاسی و تمدنی» نام دارد که بخش دوم «حکمت عملی» است (ص ۴۰).

۵) حکومت بر دو نوع است: «تملیکیه» و «ولایتیه». الف) حکومت تملیکیه: که همان حکومت استبدادی است که در آن حاکم، افراد و ثروت‌های کشور را در حکم برده و دارای شخصی خود می‌داند. این نوع حکومت را «استبدادیه» و «تسلطیه»، «اعتسافیه» و «تحکیمیه» هم خوانده‌اند (ص ۴۰-۴۳). ب) حکومت ولایتیه: که بر اساس قهر و سلطه و اراده شخصی استوار نیست، بلکه بر اقامه وظایف و مصالح عمومی مربوط به نظم و حفظ کشور مبتنی است و اعمال حاکمیت نیز محدود و مقید به همان وظایف و مصالح است. حکومت ولایتیه خود بر دو نوع است: یا بر مبنای حق تشکیل می‌شود و یا از راه غضب. حکومت ولایتیه‌ای که مبنای آن حق است، حکومت امام معصوم و در غیبت او حکومت نایبان عام او است؛ اما در زمانی که اقامه این نوع از حکومت مقدور نباشد، بهترین نوع حکومت مشروطه است، که در آن اعمال قدرت حاکم، به عدم تجاوز از حدود مشروط می‌شود و این نوع حکومت با آنکه غصبی است، بر حکومت استبدادی که ظلم مضاعف و «غصب اندر غضب» است، رجحان دارد، زیرا «استیلائی جور» تا حد ممکن، محدود و مقید می‌شود. بنابراین بدیهی است ساز و کاری مانند مشروطه که می‌تواند در جایی که رفع ید از حاکم غاصب متجاوز ممکن نیست، با «ترتیبات عملیه» و «گماشتن هیئت نظار» توان «تصرف» و «اعمال قدرتش را محدود و مقید کند، واجب باشد (ص ۴۳، ۶۹-۸۱) حکومت استبدادی هم غضب حق الهی است و هم غضب مقام ولایت و امامت و هم غضب حق افراد و ظلم در حق بندگان خداست ولی مشروطه، تنها غضب مقام امامت است (ص ۷۵-۷۹).

۶) وظایف حکومت در جامعه، بر اساس دین اسلام دو نوع

مطالبی درباره حقیقت استبداد و مشروطیت دولت، قانون اساسی، مجلس شورای ملی، حریت و مساوات آمده است. فصول پنج‌گانه کتاب عبارت‌اند از: ۱) پژوهش در بنیان سلطنت مجموعه در دین اسلام و توضیح اینکه نزد همه شرایع و حکما و عقلا سلطنت استبدادی و «دل‌خواهانه» پذیرفته نیست و سلطنت فقط به اقامه «وظایف و مصالح لازمه نوعیه» محدود است (- ۱۳۸۲ ش، ص ۳۸، ۴۱-۴۲، ۶۷-۷۳)؛ ۲) بحث درباره اینکه در عصر غیبت چون دسترسی به صاحب مقام عصمت ممکن نیست و نایبان عام امام (فقیهان) نیز از «اقامه وظایف» حکومتی به دور مانده‌اند، واجب است سلطنت از شکل استبدادی به صورت «تحدید استیلائی جوری» ارجاع گردد (- همان، ص ۶۸-۶۹، ۷۳-۸۱)؛ ۳) کفایت حکومت مشروطه برای محدودساختن حاکمیت (ص ۸۳-۹۳)؛ ۴) بررسی شبهه‌ها و ایرادهایی که درباره تأسیس حکومت مشروطه مطرح شده است (ص ۹۵-۱۲۱)؛ ۵) شرایط صحت و مشروعیت دخالت نمایندگان منتخب مردم در سیاست و وظایف آنان (ص ۱۲۳-۱۴۰). خاتمه کتاب نیز در برگزیده دو «مقصد» (بخش) است: در «استقصاء قوای ملعونه استبداد» (ص ۱۴۱-۱۵۸) و علاج قوای استبدادی (ص ۱۵۸-۱۶۶).

هدف اصلی کتاب، نفی استبداد و اقامه دلیل بر درستی حکومت مشروطه، بر اساس مکتب تشیع، و پاسخ به اشکالات و شبهات مخالفان مشروطه است. نویسنده در سراسر کتاب، با دیدگاهی که اسلام را توجیه‌کننده استبداد و حاکمیت استبدادی می‌داند، بشدت مخالفت می‌کند. به عقیده او منکران و مخالفان آزادی، مساوات، شورا و قانون از قوای استبدادند، از این میان بویژه افرادی را که در زی روحانیت‌اند و از جهل مردم به سود خویش سوء استفاده می‌کنند، «شعبه استبداد دینی» در کنار «شعبه استبداد سیاسی» می‌داند (ص ۵۶-۵۸، ۹۵، ۱۴۲-۱۴۵، و جاهای دیگر). به عقیده مؤلف، استبداد دینی و قوای نفرین شده آن، از تمام جنبه‌های استبداد، برای جامعه خطرناکتر و مقابله با آن نیز مشکلتر و «در حدود امتناع است» (ص ۱۶۱-۱۶۲).

اصول کلی نظریه سیاسی مندرج در این کتاب چنین است: ۱) بنیان حکومت مشروطیت، یعنی حریت و مساوات آحاد ملت با سلطان (- ص ۴۹-۵۱، ۶۰) از کتاب خدا، سنت و سیره پیامبر اکرم و سایر پیشوایان معصوم، بویژه سخنان حضرت علی علیه‌السلام گرفته شده است و به همین دلیل چنین حکومتی از ضروریات دین اسلام محسوب می‌گردد (ص ۸۳-۹۳). ۲) غریبان با استفاده از این اصول پیشرفت کردند و مسلمانان با غفلت از آنها به قهقرا رفتند (ص ۳۵-۳۶، ۹۱-۹۳). ۳) ظلم و استبداد مانند زندقه و الحاد مخالف با ضروریات

انجام وظایف نمایندگی و آگاهی از مقتضیات عصر، بی‌غرضی و بی‌طمعی و شجاعت و بخشندگی، تعصب و خیرخواهی نسبت به دین و دولت و سرزمین اسلامی و همه شهروندان مسلمان، او در حق شهروندان غیرمسلمان خیرخواهی نسبت به وطن و نوع بشر را مطرح می‌سازد (ص ۱۲۴-۱۲۶).

به دلیل حساس بودن موضوع و نظریه ابراز شده در این کتاب، از بدو نگارش آن تا امروز نظرهای متفاوتی درباره آن اظهار شده است، ولی حتی جدّیترین منتقدان (برای نمونه - حائری، ص ۲۲۳-۲۲۴؛ آدمیت، ج ۱، ص ۲۳۰)، نتوانسته‌اند عمق مباحث و دقت علمی آن را نادیده بگیرند و از ستایش و تحسین آن خودداری ورزند. آخوند ملامحمدکاظم خراسانی آن را «اجل از تمجید» دانسته (نائینی، ۱۳۵۸ ش، ص ۱، تقریظ) و ملاعبدالله مازندرانی ضمن تمجید از این اثر، تمام اصول و مبانی سیاسی آن را مأخوذ از دین اسلام ذکر کرده است (همانجا). به‌نوشته آیت‌الله سید محمود طالقانی، این کتاب «با حرارت و استدلال محکم» نوشته شده (نائینی، ۱۳۵۸ ش، مقدمه، ص ۱۶) و نظر نهایی و عالی اسلام و شیعه درباره حکومت با ارائه مدارک موثق، در آن بیان شده است و برای علما و مجتهدین، کتابی استدلالی و اجتهادی و برای عوام رساله‌ای تقلیدی درباره وظایف اجتماعی است (همان مقدمه، ص ۱۵). مرتضی مطهری (ص ۴۶) این کتاب «ذی قیمت» را تفسیری دقیق از توحید عملی، اجتماعی و سیاسی اسلام دانسته که با استدلالها و استشهداهای متقن، از قرآن و نهج‌البلاغه توأم است. حمید عنایت آن را «از نوشته‌های معدود مربوط به دوره انقلاب مشروطه ایران، در توجیه نظام مشروطیت از دیدگاه مذهب شیعه» (۱۳۵۶ ش، ص ۱۷۴، پانویس) و تنها رساله منظم و منسجم شناخته شده می‌داند که «یک شخصیت مذهبی آن زمان، در دفاع از دموکراسی پارلمانی» نگاشته (۱۳۶۲ ش، ص ۱۷۹) و بهترین شاهد بر پیوند نظریه فقهی و نگرش سیاسی علمای شیعه است (همان، ص ۲۳۰). به نوشته محمد اسماعیل رضوانی (ص ۲۳۷، ۲۳۹)، تنبيه الامّة و تنزيه الملة بهترین و مؤثرترین رساله‌ای بود که موجب تقویت مشروطه‌خواهان و سرآمد رسالات تبلیغاتی آن زمان شد. عبدالهادی حائری نیز (همانجا) درباره آن نوشته است که نائینی در تنبيه الامّة، روش پژوهش ویژه‌ای دارد و با بیان باورهای خود، که در واقع نماینده اندیشه علمای مشروطه‌خواه بود، می‌کوشد نظریه مشروطه را از دیدگاه تشیع بیان و اثبات کند. به گفته آدمیت (همانجا) این کتاب، مستقیماً از طبایع الاستبداد عبدالرحمان کواکبی^۵ تأثیر پذیرفته است. وژدانشی نیز ضمن تردید در انتساب آن به میرزای نائینی، می‌گوید که در این کتاب، مسئله امت و شریعت و حکومت در تقابل با مشروطیت و

است: الف) امور منصوص که در شرع به صورت روشن و در قالب احکام اولیه یا اصول و مقررات ثابت بیان شده و وظیفه عملی در قبال آنها مشخص است. ب) امور غیرمنصوص که بیانگر مقررات متغیر یا احکام ثانویه و احکام حکومتی است و وظایف عملی در مورد آنها بر اساس ترجیح متولی امور عمومی (نایب عام امام معصوم) یا شخص مأذون از سوی او و با توجه به مصالح جامعه و مقتضیات زمان تعیین می‌گردد. شور و تبادل نظر در مورد اینگونه امور، ضروری است و الزام آنها جزء اختیارات حکومت است. از نظر نائینی بخش عمده سیاستهای نوعیه از این‌گونه است (ص ۱۳۳-۱۳۸).

۷) تجزیه (تقسیم) قوای حکومتی از جمله وظایف سیاسی و ضروری در جامعه است. این تجزیه باید بر اساس ضوابط صحیح علمی صورت پذیرد. حضرت علی علیه‌السلام نیز در نامه خود به مالک‌اشتر بر این امر تأکید کرده است (ص ۱۳۸-۱۴۰).

۸) در دوران غیبت امام عصر، تدبیر امور جامعه، برقراری نظم و حفظ مملکت که از مهمترین امور حسبیه و از امور قطعی و روشن مذهب امامیه است، بر عهده فقیهان و نایبان عام آن حضرت است حتی اگر نیابت عامه در همه مناصب را ثابت ندانیم (ص ۴۸، ۷۳، و جاهای دیگر) ولی در اداره این امور، تصدی مستقیم شخص فقیه یا مجتهد لازم نیست و وجود شماری از مجتهدان عادل و نمایندگان آنها در میان متخبران مردم و موافقت آن مجتهدان با مصوبات، در کسب صحت و مشروعیت آن کافی است (ص ۴۸-۴۹، ۱۱۳-۱۱۴، و جاهای دیگر).

۹) ایجاد و پایداری حکومت مشروطه وابسته به دو امر اساسی است: الف) تدوین قانون اساسی که متضمن «کلیه حقوق طبقات اهل مملکت، موافق با مقتضیات مذهب» بوده و «فصولش با قوانین شرعیه» مخالفت نداشته باشد. این قانون در سیاست جامعه و اداره آن «به منزله رساله عملیه تقلیدیه در ابواب عبادات و معاملات» است (ص ۴۷-۴۸). ب) نظارت نمایندگان مجلس شورای ملی بر اجرای وظایف دولت (قوه مجریه)، که خود تنها مانع تبدیل «سلطنت ولایتیه» به «مالکیت مطلقه» است (ص ۴۸).

۱۰) در امور غیرمنصوص، مشارکت عمومی لازم است و این مشارکت از طریق مشورت نمایندگان منتخب مردم با یکدیگر صورت می‌گیرد و مجلس شورای ملی مظهر تحقق این امر مهم (مشارکت عمومی) است. بر همین اساس، اصل حکومت اسلامی، شورایی است (ص ۸۳-۹۱، و جاهای دیگر) و در صورت اتفاق نظر نداشتن نمایندگان، باید بر اساس اکثریت آرا عمل شود. این امر مورد تأیید شرع و خردمندان و برای حفظ نظام واجب است (ص ۱۱۳-۱۱۷).

۱۱) شرایط و ویژگیهای نمایندگان منتخب مردم عبارت است از: اجتهاد در سیاست، آگاهی از حقوق بین‌الملل، خبرگی در

مدنیت غرب روشن شده است (ص ۲۱) و حتی برخی واژه‌های طبایع الاستبداد (چون استبعاد و اعتساف و غیره) عیناً در آن آمده است (حائری، ص ۲۲۳). اما بررسی دو کتاب نشان می‌دهد که تنبیه‌الامة برخلاف طبایع الاستبداد، دارای سبک خاصی است: قواعد اصولی و فقهی شیعه در آن به‌کار رفته است؛ منابع آن قرآن، احادیث نبوی، خطبه‌ها و نامه‌های امام علی علیه‌السلام، برخی از خطبه‌های امام حسین علیه‌السلام، سنت امامان معصوم، دیدگاه‌های حکیمان مسلمان مانند خواجه‌نصیر طوسی و گاه اندیشه‌های سیاسی ایران باستان است؛ جهت‌گیری آن مبتنی بر نگرش شیعی است و به‌گفته حمید عنایت «بسیار بدیعتر و منظمتر از طبایع الاستبداد» است (۱۳۵۶ ش، همانجا؛ ثقفی، ص ۱۳۴؛ برای اطلاعات بیشتر به شیرزادی، ص ۷۲-۲۳). با اینهمه نمی‌توان تأثیر غیرمستقیم اندیشه‌های غربی و نویسندگان عرب را بر آن نادیده گرفت. به‌نوشته برخی مؤلفان (به حرزالدین، ج ۱، ص ۲۸۶؛ امین، ج ۶، ص ۵۴) نائینی چند سال پس از انتشار کتاب، اقدام به جمع‌آوری آن کرد. درباره علت این اقدام اظهارنظرهای متفاوت شده است (به همانجا؛ حائری، ص ۲۱۹-۲۲۰) برخی نیز درباره اصل این اقدام تردید کرده‌اند (به نائینی، ۱۳۵۸ ش، مقدمه طالقانی، ص ۱۶-۱۷؛ نیز به همان، ۱۳۸۲ ش، مقدمه ورعی، ص ۲۰-۲۳؛ غروی نائینی، ص ۲۰-۲۱). با اینهمه شاگردانی که نزد نائینی درس می‌خوانده‌اند، از دل‌سردی و سکوت وی سخن گفته‌اند، که علت آن را نیز سلطه استبداد بر مشروطه و انحراف آن (نائینی، ۱۳۵۸ ش، همان مقدمه، ص ۱۷)، جو عوام‌زده محیط (مطهری، همانجا)، مصلحت‌زمانه و سوءاستفاده عناصر ناصالح و انتقادات مذهبی و مردمی نسبت به افراط و تفریط‌های مشروطه حاکم (نجفی، ص ۱۶-۱۷) دانسته‌اند. هرچند هیچیک از اینها به معنای آن نیست که نویسنده از نظریه خود عدول کرده باشد. بعلاوه، هیچ قرینه دیگری هم در این باره وجود ندارد.

رساله تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملة اولین بار در ۱۳۲۷ در بغداد و یک سال بعد در تهران چاپ شد (به مشار، ستون ۲، ص ۱۴۲۹؛ آقابزرگ طهرانی، ج ۴، ص ۴۴۰) و اهمیت فوق‌العاده‌ای یافت. بسیاری از فضلا از آن تمجید کردند و گاه آن را از کرامتهای مکتب ائمه هدی علیه‌السلام خوانده‌اند (نائینی، ۱۳۵۸ ش، همانجا). این کتاب در ۱۳۰۹-۱۳۱۰ ش / ۱۹۳۰-۱۹۳۱ در لبنان به عربی ترجمه و در مجله العرفان چاپ شده است (حائری، ص ۲۱۸). این کتاب در ۱۳۳۴ ش همراه با یک مقدمه هجده صفحه‌ای و توضیحات و پاورقیهای سید محمود طالقانی با عنوان تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملة، یا، حکومت از نظر اسلام، نیز در تهران منتشر شد و پس از آن بارها این رساله به چاپ رسیده

است. همچنین در ۱۴۱۹ این کتاب بار دیگر به عربی ترجمه شده و مؤسسه احسن‌الحديث در قم آن را منتشر کرده است. اخیراً سید جواد ورعی این کتاب را تصحیح و تحقیق نموده و آن را با مقدمه‌ای در ۱۳۸۲ ش به چاپ رسانده است.

منابع: فریدون آدمیت، ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، تهران ۱۳۵۵-۱۳۷۰ ش؛ آقابزرگ طهرانی؛ امین؛ محمد ثقفی، «اندیشه سیاسی میرزای نائینی»، حکومت اسلامی، سال ۲، ش ۱ (بهار ۱۳۷۶)؛ عبدالهادی حائری، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران ۱۳۶۴ ش؛ محمد حرزالدین، معارف الرجال فی تراجم العلماء و الادباء، قم ۱۴۰۵؛ محمداسماعیل رضوانی، «بیست و دو رساله تبلیغاتی از دوره انقلاب مشروطیت»، راهنمای کتاب، سال ۱۲، ش ۵ (۶ مرداد و شهریور ۱۳۴۸)؛ محمدعلی روضانی، زندگانی آیت‌الله چهارسوقی، اصفهان ۱۳۳۲ ش؛ رضا شیرزادی، «بررسی مقایسه‌ای اندیشه سیاسی کواکبی و نائینی براساس دو کتاب طبایع‌الاستبداد و تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملة»، راهبرد، ش ۱۷ (زمستان ۱۳۷۸)؛ حمید عنایت، تفکر نوین سیاسی اسلام، ترجمه ابوظالب حارمی، تهران ۱۳۶۲ ش؛ همو، سیری در اندیشه سیاسی عرب: از حمله ناپلئون به مصر تا جنگ جهانی دوم، تهران ۱۳۵۶ ش؛ مهدی غروی نائینی، «گفت‌وگو با حجة الاسلام والمسلمین غروی نائینی»، حوزه، سال ۱۳، ش ۴ و ۵ (مهر - دی ۱۳۷۵)؛ خانابامشار، فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران ۱۳۵۵-۱۳۵۸ ش؛ مرتضی مطهری، بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر، قم ۱۳۵۷ ش؛ محمدحسین نائینی، تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملة، یا، حکومت از نظر اسلام، به‌ضمیمه مقدمه و باصفحه و توضیحات بظم محمود طالقانی، تهران ۱۳۵۸ ش؛ همان، چاپ جواد ورعی، قم ۱۳۸۲ ش؛ موسی نجفی، بنیاد فلسفه سیاسی در ایران: عصر مشروطیت، تهران ۱۳۷۶ ش؛ ابوذرداسی، حکومت اسلامی از دیدگاه آیت‌الله نائینی، تهران: مولی، [بی‌تا].

/ محمدحسین جمشیدی /

تنبیه‌الخاطر به تنبیه‌الخاطر و نزه‌ة النواظر

تنبیه‌الخاطر و نزه‌ة النواظر، کتابی به عربی تألیف ورام‌بن ابی‌فراس حلّی، فقیه و محدث امامی قرن ششم و آغاز قرن هفتم. شیخ ابوالحسین ورام‌بن ابی‌فراس بن حمدان مالکی نخعی در حله، که تا چند قرن پس از وی مرکز تشیع و فقهات بود، به دنیا آمد. از تاریخ ولادت وی اطلاعی در دست نیست. بسیاری از شرح‌حال‌نویسان او را عرب‌نژاد و از نسل مالک‌اشتر، صحابی حضرت علی، دانسته‌اند (برای نمونه به منتجب‌الدین رازی، ص ۱۲۸-۱۲۹؛ حرزعالملی، قسم ۲، ص ۳۳۸؛ محسن امین، ج ۴، ص ۶۲۱) ولی بنا به تحقیقات مصطفی جواد (ص ۸۴-۱۲۱)، نیاکان وی از مؤالیان کرد بنی‌اشتر بودند که در سال ۶۶ همراه مختار ثقفی قیام کردند. ورام از خاندانی بلندپایه بود که